

SASHALMI ENDRE

A goszudarsztvennoszty szó jelentése és jelentősége az orosz politikai eszmetörténetben^[1]

ABSTRACT

The study addresses the following issues: What is the Russian perception of the role of the state regarding the course of Russia's History? When were the main precepts of the so-called "state narrative" formulated, what is contained in it, and what are the consequences of its legacy? How does Putin's political rhetoric reflect the "state narrative", and how has it changed from 2012 onwards? Why is it important to study emblematic Russian thinkers of philosophy of history?

Keywords: unity of the state ■ strong state ■ "two kinds of Russianness" (russkii-rossiiskii) ■ Putin ■ historiography ■ "charismatic words" ■ "state-civilization"

I. BEVEZETÉS

„...ahhoz, hogy megértsünk egy politikai rendszert, komolyan kell vennünk – következésképp különleges figyelemmel kell kísérnünk – azokat a történeteket, amelyeket a politikai aktorok magukról, illetve rendszerükről mondanak... Ezek a narratívák ismétlődnek, hisznek bennük, és életbe léptetik azokat. Megvilágítják azokat a tényezőket, amelyek fontosak egy politikai rendszerben. Felfedik azokat az öndefiníciókat, amelyek szerepet kapnak a politikai folyamatokban.”^[2]

Marco Puleri ezeket az Edwin Bacontól származó sorokat választotta tanulmánya mottójául, amely a putyini ideológia „új gyökereit” (2012-2018 közötti alakulását) vizsgálta. Puleri szerint ezek a narratívák Oroszországban manapság „főként a birodalmi és a szovjet idők örökségének

[1] A tanulmány a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen 2023-tól működő Oroszország Története Kutatóműhely programjának keretében készült, és bevezetésül szolgál egy jövőben publikálandó többszerzős, Az orosz állam életrajza címet viselő kötet számára.

[2] Bacon, 2015, 230., idézi: Puleri, 2020, 17.

szükség szerű újraértékelését foglalják magukban”.^[3] Ez az újraértékelés pedig bizonyos – a múltban akár hivatalos álláspontként, akár egyes szerzők nézeteként megfogalmazott – narratívák kontinuitásában (pl. az erős állam, a nyugatellenesség, valamint mindezekkel szoros összefüggésben, az orosz történelem egységességének kérdése), továbbá ezen narratíváknak a jelenlegi orosz állam bel- és külpolitikai helyzetéhez való adaptálásában nyilvánul meg. E narratívák megértéséhez elengedhetetlen az orosz állam történetében fordulópontokat jelentő események áttekintése (Nagy Péter reformjaitól a jelenlegi orosz–ukrán háborúig), amelyek sorozata tulajdonképpen az „orosz állam életrajzának” is felfogható. Ha pedig az orosz állam életrajzáról beszélünk, akkor tisztáznunk kell a *goszudarsztvennoszty* jelentését, minthogy ez a terminus egyaránt vonatkozik magára az állami létre, valamint annak narratívájára is.

II. A GOSZUDARSZTVENNOSZTY MINT KARIZMATIKUS SZÓ – A KÉTFÉLE „OROSZSÁG” KÉRDÉSE

A *goszudarsztvennoszty* az orosz állam (*goszudarsztvo*) szóból ered, és jelenti egyfelől egy-egy állam konkrét történeti létezését, az állam mint intézmény időbeli folytonosságát (az angolban ezt a jelentésaspektust a *statehood* szóval fordítják), ugyanakkor ennél mélyebb, emocionális értelemmel is bír, ami nem más, mint az államhoz való speciális viszonyulás kifejeződése, mégpedig az állam történeti szerepére, sőt annak küldetésére vonatkozóan. Ez pedig már az orosz politikai mentalitás kérdését érinti, melynek a *goszudarsztvennoszty* központi eleme.^[4]

Ugyanakkor az oroszban létezik egy másik, kevésbé régi szó is ezen utóbbi, emocionális jelentésaspektus kifejezésére, nevezetesen a *goszudarsztvennyicseszto* – amely azonban nem tartalmazza a *goszudarsztvennoszty* előbbi jelentését –, és ez szerepel például Vlagyimir Putyin (1999 decemberében közzétett) ún. Millenniumi Manifestumában.^[5] A szóban forgó jelentésaspektust az *etatizmus* terminussal szokás fordítani: az orosz, illetve az angol nyelvű irodalom is ezt teszi az *etatizmus*, illetve a *statism* vagy *stateness* megnevezéseket használva. A magam részéről azonban jobbnak tartom a fordításra megalkotott saját neologizmusomat, ha egyetlen szóval akarjuk visszaadni a terminus értelmét: ez pedig az államiasság. Az angol nyelvű irodalomban a *goszudarsztvennyicseszto* legjobb fordítását valószínűleg Richard Sakwa adta, aki az „államiság érzülete” (*sentiment of statehood*) kifejezést alkotta meg rá,^[6] amely elnevezés értelemszerűen a *goszudarsztvennoszty* második jelentése esetében is releváns.^[7]

[3] Puleri, 2020, 17.

[4] Lubszkij, 2013.

[5] Pontos címe: „Oroszország az évezredek határán”.

[6] Sakwa, 2021, 316.

[7] Az államiasság verzióinak ugyanakkor megvan az az előnye, hogy állami(as)ság írásmóddal a *goszudarsztvennoszty* mindkét jelentését (államiság, államérzület) kifejezheti.

Az *etatizmus* terminust – ami általános definíciója szerint „az állam túlterjeszkedése”, „az államhatalom kiterjesztésére megerősítésére való törekvés”, stb., – abból a megfontolásból is kerülném, hogy nem tudja visszaadni a *goszudarsztvennoszty* emocionális tartalmát, amely nemcsak a hatalom gyakorlóit, hanem a kormányzottak részéről is megnyilvánul az állam különleges szerepének elfogadásában. Más szavakkal: a *goszudarsztvennoszty* az államnak mint önértéknek és az állam elsődleges szabályozó szerepének az elfogadását foglalja magában, mind a hatalomgyakorlók, mind a kormányzottak oldaláról.

Az államnak ezt a központi jelentőségét tükrözi az Orosz Föderáció jelenleg is hatályos, ám többször módosított, 1993-as alkotmánya, melynek preambulumban szerepel is a *goszudarsztvennoszty* terminus, továbbá különösen az, amit William Pomeranz így fogalmazott meg az alkotmány kapcsán: „Egyetlen fejezet sem artikulálja az állam hatalmát, mégis az állam már kezdettől jelen van mindenütt. Az alkotmány preambuluma arról beszélt, hogy szükséges Oroszország történeti »államegységének« [isztoriczeszki szlozsivscsejeszja jegyinsztvo goszudarsztva] megőrzése, és »szuverén államiségának« újjáélesztése [vozsrazsdaja szuverennuju goszudarsztvennoszty].”^[8]

A *goszudarsztvennoszty* véleményem szerint azon orosz szavak csoportjába sorolható, amelyeket Richard Wortman nemrégiben a „karizmatikus” jelzővel illetett, kimutatva ezek kontinuitását és jelentőségét a 18-21. századi orosz politikai retorikában.^[9] Wortman olyan szavakat tart karizmatikusnak, amelyek kvázi szakrális, transzcendens jelleget hordoznak –

ilyen, hogy csak egy közkeletű példát említsek, a *pravda* – „és a tekintély aurája lengi körül” őket, mégpedig annak ellenére, hogy kevés kivétellel nem az egyházi nyelvezetből kerültek be az orosz politika- és eszmetörténeti retorikába.^[10] A Wortman által elemzett karizmatikus terminusok közül számunkra a legfontosabb a *celoszty goszudarsztva* (vagy 1917 utáni alakjában a *celosztynoszty goszudarsztva*), melynek szinonímája az 1993-as alkotmány (idézett) preambulumban szereplő *jegyinsztvo goszudarsztva*: ezek (az egyszerűség kedvéért) az „állam integritása/ egysége” kifejezésekkel fordíthatók magyarra, azonban sokkal komplexebb jelentést hordoznak annál, mint pusztán egy állam területi sérthetlensége. (Ezt részletesen lásd a későbbiekben!)

Ahhoz, hogy mélyebben megérthessük a *goszudarsztvennoszty*nak az orosz eszmetörténetben betöltött jelentőségét, szükséges lesz röviden utalni magának az állam jelentést felvevő *goszudarsztvo* szónak az etimológiájára, főként pedig

[8] Pomeranz, 2018, 124. Az eredeti orosz kifejezések saját beszúrások az Orosz Föderáció Alkotmányából (Konsztyitucija Rosszjiszkoj Fegyercii, 1993).

[9] Wortman, 2018.

[10] Wortman, 2018, 66. Wortman a következőképpen jellemzi a *pravda* 18-21. századi retorikai használatát: „Valójában a szó jelentésének határai képlékenyek és változók, alkalmazkodva a beszélő szükségleteihez, hogy jogi, filozófiai, politikai, sőt, teológiai súlyt kölcsönözzenek egy adott nézetnek, és fennköltséget adjanak neki. Ilyeténképpen a *pravda* a tökéletes karizmatikus szó: homályos jelentései bármilyen jellegű felsőbb hatalomhoz fűződő asszociációkat biztosítanak bármely alkalommal, szakrális vonatkozásokat keltve a szó használója számára.” Ld. Wortman, 2018, 133.

annak történeti szemantikájára. Ugyanakkor már az „orosz eszmetörténet” kifejezés kapcsán beleütközünk egy olyan szemantikai, avagy nyelvi-kulturális problémába, amely nem érzékelhető azok számára, akik nem ismerik orosz nyelvet. Nevezetesen abba a fordítás során felmerülő kérdésbe, hogy „kétféle oroszország” létezik,^[11] aminek bizonyítéka az orosz nyelvben meglévő két jelző, a *ruszskij* és a *rosszijszkij*. Ezeket mind magyarra, mind angolra stb. csak egyetlen szóval tudjuk lefordítani (orosz, *Russian*) – ami viszont, értelemszerűen, nem adja vissza azokat a speciális jelentésaspektusokat, amelyekkel a *ruszskij* és a *rosszijszkij* bírnak. A történetileg korábban létező *ruszskij*, amely a *Rusz* szótövből ered, és már az orosz őskronika címében is megtalálható volt (*ruszskaja zemlja*, vagyis az orosz föld szóösszetételben), eredetileg mindössze a Ruszhoz való tartozást jelentette, bármiféle etnikai vonatkozás nélkül,^[12] később azonban módosult a tartalma. A 17. században a *ruszskij* már egyértelműen magára a népre, a nyelvre, idővel pedig a kultúrára, a szokásokra (hozzátehetjük: a 19. században már az „orosz néplélekre”) utalt, mégpedig erős vallási töltettel – a 17. századtól a *ruszskij* és az ortodox keresztény gyakorlatilag egyet jelentett –, míg a *Rosszija* szóból származó *rosszijszkij* az országra, mégpedig politikai értelemben, így idővel magára az államra (*goszudarsztvo*) is.^[13] Szemantikailag tehát az orosz állam megjelölésére nem helyes a *Russzkoje goszudarsztvo*, hanem csakis a *Rosszijszkoje goszudarsztvo* összetétel (ez a kifejezés már létezett a 17. század elején, bár ekkor a *goszudarsztvo* még távol állt attól, hogy felvegye az állam jelentést), mint ahogy az orosz nyelvre csak a *ruszskij jazik* verzió a megfelelő. A *rosszijszkij* jelző nem horzozott semmiféle olyan jelentésaspektust, amely etnikai vonatkozású lett volna: az adott politikai kerethez való tartozást jelölte mind a múltban, mind a jelenben.

Oroszország modern megnevezése és pontos írásmódja, a *Rosszija* a 18. század elejétől, Nagy Péter (1682/89–1725) uralkodásának időszakától honosodott meg az orosz nyelvben a 18. század folyamán, és máig fennmaradt. Manapság pedig, ahogy az 1993-as hatályos orosz alkotmány is kimondja, a *Rosszija* hivatalosan a *Rosszijszkaja Fegyercija* (Oroszországi Föderáció) szinonimája. Péter uralkodásának a 18. századra eső időszaka fontos változásokat hozott a névalak írásmódjában is. „Ha a század elején még bevettnek számítottak a különböző variánsok és írásmódok, mint például a *Roszija*, *Rosszia*, addig a század közepére a *Rosszija* verzió lett a domináns.”^[14] Ugyanakkor a *Rosszija* a hivatalos kormányzati retorikában is teret nyert, olyan hivatalos megnevezések helyettesítőjeként, mint a *Rosszijszkoje goszudarsztvo* vagy a *Vszjerosszijszkaja Imperija* (Összorosz Birodalom).^[15] Ez utóbbi elnevezést azonban már azelőtt is használták, hogy Péter 1721-ben felvette az *Összorosz Imperator* (*Imperator Vszjerosszijszkij*) címet, és ezáltal az állam hivatalosan *Carsztvo* (Cárság) helyett immár *Imperija* (Birodalom) lett.

[11] Hosking, 1998, xix.

[12] Font, 2015, 273.

[13] Hosking, 1998, xix.

[14] Schierle, 2012, 207-208.

[15] Schierle, 2012, 208.

A *Rosszija* szóalak elterjedésével egyidőben, a 18. század elején jelent meg és nyert jelentőséget a *rosszijanyin* neologizmus, a *Rosszija* derivátumaként, ami nemcsak a Pétert dicsőítő irodalomban, hanem a hivatalos állami dokumentumokban is szerepet kapott. Ez az új szó az „ideális alattvalót jelentette, aki példaértékűen szolgálja az uralkodót és az orosz hazát”,^[16] megjelenése és elterjedése pedig azért volt nagy jelentőségű, mert nélkülözötte a kulturális és etnikai vonatkozásokat! Lényegét ugyanis „a nagy közösséghez”,^[17] tehát az Orosz Birodalomhoz való tartozás képezte, mint e birodalom alattvalója. A *rosszijanyin* a múltban az Orosz Birodalom (*Rosszijszkaja Imperija*) alattvalójára, a jelenben viszont az Oroszországi Föderáció (*Rosszijszakaja Fegyveracija*) állampolgárára^[18] vonatkozik, bármilyen etnikumhoz vagy nemzetiséghez tartozott/tartozik is az illető: nem véletlen, hogy a Szovjetunió szétesése után mintegy két évtizedig reneszánszát élte a *rosszijanyin*.

A *Rosszija* alak állandósulása, valamint a *rosszijanyin* neologizmus megjelenése és elterjedése szintén fontos részét annak az összetett folyamatnak, amelyet az államfogalom oroszországi kialakulásának nevezhetünk, és amelyben Nagy Péter uralkodása játszott meghatározó szerepet, amint azt 1700 után a *goszudarsztvo* szó megnövekedett és új jelentéstartalommal megtöltött használata is bizonyítja.^[19] Más szavakkal, maga a nyelv is tükrözte, leképezte azt a folyamatot, amit a Cs. Kiss Lajos által bevezetett „országállam” fogalma fejez ki: nevezetesen az állam ismérveinek egy-egy konkrét, egyben sajátos formában történő megvalósulási módját („történelmi-kulturális kontextushoz való egzisztenciális kötöttségét”) egy adott nép esetében.^[20]

III. A GOSZUDARSZTVENNOSZTY EREDETE ÉS MAI ÉRTELMEZÉSE

Az állam vonatkozásában az orosz nyelvben kötelezően használatos *rosszijszkij* jelzős szerkezetben tehát a *Rosszijszkaja goszudarsztyvennoszty* összetétel egyaránt jelenti az orosz államiséget, valamint az ehhez kapcsolódó érzelmi vonatkozásokat. A *goszudarsztyvennoszty* szónak ugyanakkor erősen paternalista áthallása van, ami nemcsak az államnak az orosz történelem menetében megtapasztalt gyakorlatából táplálkozik, hanem egy nyelvi elemből is. Nevezetesen abból, hogy a *goszudarsztvo* a *goszudar'* szóból ered, ez pedig azért fontos, mert a *goszudar'* a moszkvai uralkodók fontos titulusa volt III. Ivántól (1462-1505)

[16] Schierle, 2012, 225.

[17] Schierle, 2012, 225.

[18] E terminusnak a szocializmus idején a Szovjetunióban a szovjet jelző feleltethető meg értelmileg, ami szintén nem hordozott etnikai tartalmat.

[19] Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2020, 11–13., 98-102. Éppen ezért a Nagy Péter előtti időszak csak mintegy felvezetésként, előtörténetként jelenik majd meg Az orosz állam életrajza című kötetben.

[20] Cs. Kiss, 2017, 34.

kezdve, mégpedig olyan jelentéssel, amely a jogilag korlátlan hatalomra utalt. Bár a 18. századtól már egyszerűen csak uralkodó értelemben volt használható, mindazonáltal már maga az etimológia is erősen perszonális konnotációt adott, és ad a mai napig is az állam jelentést felvevő *goszudarsztvo* szónak,^[21] következőképp ez a helyzet a *goszudarsztvennoszty* esetében is. Éppen ezért az orosz gondolkodásban „az államról és az államhatalomról alkotott pozitív kép az »uralkodó-vezérben« (v *goszudarje-vozsge*) személyesül meg”, bár vannak eszmetörténeti példák az államhoz való végtelen negatív viszonyulásra is.^[22] Különösen érdekes ebből a szempontból, hogy a *goszudarsztvennoszty* terminust először valószínűleg éppen az orosz anarchizmus atyja, Mihail Bakunyin (1814-1876) használta! Akárhogy áll is azonban a dolog az elsőséggel kapcsolatban, az biztos, hogy neki fő szerepe lett a szó népszerűsítésében – még ha ez az ő szóhasználatában egyértelműen negatív értelemben szerepelt is, minthogy Bakunyin koncepciójának lényege az állam(hatalom) szükségességének tagadása volt. Bár általánosan Bakunyinra az „ikonromboló” szerepe hárult,^[23] az ő marxizmusban gyökerező, orosz viszonylatban azonban mégis sokkal inkább kivételnek tekinthető álláspontja fontos, „ha másért nem, hát azért, mert annak a vizsgálatára ösztönöz, amit viszont hagyományosan alapvetőnek fogadtak el”,^[24] nevezetesen az államnak az orosz gondolkodásban betöltött központi fontosságát. Bakunyin tehát inverz módon erősíti meg az állami(as)ság jelentőségét, ugyanis az orosz történetírás és az orosz eszmetörténet éppen az állam prizmáján keresztül értelmezte alapvetően magát az orosz történelmet a 18. századtól kezdve. Ezen paradigma megalkotása pedig Feofán Prokopovics nevéhez köthető, aki az autokrácia fő ideológusa volt Nagy Péter idején.^[25] A 18-19. századi orosz történetírás aztán anakronisztikusan visszavetítette az Orosz állam (*Rosszjiszkoje goszudarsztvo*) létezését már a Kijevi Rusz (988–1240) időszakába. Ez a nézőpont máig meghatározó, nemcsak a hivatalos orosz történetírásban, amint azt az Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetének 2012-es, az orosz történelem rövid összefoglalását nyújtó kiadványa bizonyítja, hanem a jelenlegi hatalom politikai retorikájában is. Ez nem véletlen, ugyanis a történetírás fontos szerepet játszott az orosz államnarratíva népszerűsítésében.

[21] Mielőtt a *goszudarsztvo* szó a 18. század második felében felvette volna az állam jelentést – azaz mielőtt egy olyan entitásra használták volna, amely egy adott terület felett gyakorolt, jogilag körülírt közhatalmat jelölt, amely hatalom független mind a kormányzóktól, mind a kormányzottaktól, és nemcsak legfőbb, de a végső hatalom is egyben –, számos, párhuzamosan létező jelentéssel bírt a 16-17. században. Használták például „trón” vagy „ország” értelemben, de leginkább olyan jelentésben mint „az uralkodó (goszudar) hatalmi állása, és „az uralkodó hatalma alatt álló terület”, mely utóbbi aspektusok is nélkülöztek azonban a közhatalmiság eszméjét. A „közjő elve” csak 1700 után kezdett teret nyerni a hatalomra vonatkozó orosz gondolkodásban, ekkor azonban összekapcsolódott a *goszudarsztvo* fogalmával. E kérdésekre részletesen lásd: Sashalmi, 2020, 65-79.

[22] Lubszkij, 2013.

[23] Rezneck, 1927, 275.

[24] Rezneck, 1927, 275.

[25] Erre részletesen lásd: Sashalmi, 2018.

Visszatérve egy mondat erejéig Bakunyinhoz, a *Goszudarsztvennoszty i anarhija* (Államiság és anarchia) című művében három jelentésben fordul elő a *goszudarsztvennoszty*: az egyik szimplán az állam, de ezenkívül szerepel államiság értelemben, leginkább viszont az államhoz való viszony jellemzését érti alatta, „az államban való hitet, vagy az ahhoz való ragaszkodást”,^[26] (azaz az államiságot vagy államérzületet), persze, amint említettem, negatívan értékelve és elutasítva ezt a beállítódást.

A *goszudarsztvennoszty* jelentőségét napjainkban nemcsak az a számtalan publikáció – tudományos és publicisztikai természetű egyaránt – támasztja alá, amely a *goszudarsztvennoszty* (kevésbé gyakran a *goszudarsztvennyicseszto*) szóval jelölt jelenség fogalmát igyekszik megvilágítani. Talán mindennél beszédesebb az, hogy 2023 őszétől kötelezőként bevezetik az orosz felsőoktatásban a következő tantárgyat: „Az orosz államiság alapjai és alapelvei” (*Osznovi i principi Rosszijszkoj goszudarsztvennosztyi*), amelynek tematikáját, Putyin 2022. novemberi utasítása folytán, most dolgozzák ki. Ami a publikációkat illeti, ezekből kiemelkedik gondolati mélysége kapcsán Roman A. Lubszkij 2013-as írása, amely „Az orosz állami(as)ság (*Rosszijszkaja goszudarsztvennoszty*) és politikai mentalitás” címmel jelent meg. A szerző egyik alapvető megállapítása így hangzik: „Az államhatalomról alkotott politikai kép formálódásának különossége abban áll, hogy az államhatalmat nem mint jogi jelenséget fogják fel, hanem mint igazságosságit (*szpravedlivoje*). Számos példa létezik, amelyek segítségével demonstrálni lehet, hogy az orosz mentalításban a morál és etika elvei dominálnak a jog normái felett.”^[27] Ez pedig annak a következménye, hogy az uralkodói hatalom „jogközpontú” értelmezése, következésképp annak fundamentális törvények által történő korlátozása mint cél, csak későn, főként a Nagy Katalin idején (1762-1796), az 1780-as években jelent meg, a nemességtől származó reformtervek formájában. A hatalomfelfogás ekkor kezdett elmozdulni „a konkrétól és személyestől” az „absztrakt, személytelen” jelleg felé, más szavakkal a „morális, személyes és hagyományalapú felfogástól egy jogi vagy jogi-intézményes” irányba, ahol „politikai viszonyok kodifikáltak és intézményekben rögzítettek”.^[28] A kulcskérdés hosszú távon nyilvánvalóan az volt, hogy merre megy tovább ez a folyamat: 1801-1917 közt e tekintetben az inga hol erre, hol arra lendült ki, nagyon különböző amplitúdókkal. Ebbe a vonalba illeszkedett I. Sándor (1801-1825) kacérkodása az alkotmányossággal – így például Mihail Szperanszkij (1809) tervezete az államberendezkedés reformjáról –, valamint a dekabristák északi csoportjának Muravjov által készített alkotmánytervezete (1822-1825), az időintervallum végén pedig az 1906-os alaptörvények kiadása és az Állami Duma működése, hogy csak a legfontosabb elemeket említsem meg a jogi-intézményes hatalomkorlátozás kapcsán a birodalmi időkből.

[26] Schatz, 1990, xlviii.

[27] Lubszkij, 2013. Lásd erre nézve részletesen: Kiss, 2018.

[28] Wirtschafter, 2007, 381.

Vizsgáljuk meg, hogy miként vetődött fel az állam szerepének kérdése Putyin 1999 végén megjelentetett – 2000. január 1-jével kezdődött első elnöki ciklusát beharangozó – ún. Millenniumi Manifesztumában, amelyhez számos írás visszanyúl, amikor az állam kortárs jelentőségét vizsgálja Oroszország esetében. Putyin e programbeszédében kijelentette: „Ellene vagyok egy állami, hivatalos ideológia visszaállításának Oroszországban bármilyen formában.” Ugyanakkor viszont az „orosz eszme (*Rosszijszkaja igyeja*)” hívószó alatt (a kifejezésben a jelző államiságra utal!) összefoglalta azt, amit szerinte „az oroszok (*rosszijanye!*) alapértékeinek lehet nevezni”. Ezek kifejtése során végig a *rosszijanye*, azaz az egyént az államhoz kapcsoló terminust használta, a Patriotizmus mellett pedig a következő elemeket nevesítette az orosz eszme lényegeként: *Gyerzsavnoszty* (Nagyhatalmisság) *Goszudarsztvennyicsesztyvo* (Államiasság), Társadalmi szolidaritás. Számunkra ezekből a Nagyhatalmisság és az Államiasság érdekesek, melyekről ezt írta Putyin:

„Nagyhatalmisság: Oroszország hatalmas ország volt, és az is marad. Ez geopolitikai, gazdasági, kulturális létének elidegeníthetetlen jellegzetességeiből következik. Ezek határozták meg az oroszok gondolkodásmódját és az állam politikáját Oroszország egész története folyamán. Nem lehetséges, hogy ne határozzák meg manapság is.

Államiasság: Oroszország nem válik egyhamar, ha egyáltalán ez valaha is bekövetkezik, mondjuk az USA vagy Anglia második kiadásává, a liberális értékek mély történelmi gyökerekkel rendelkeznek. Nálunk az állam, annak intézményei és struktúrái, mindig kivételesen fontos szerepet játszottak az ország, a nép életében. Az erős állam egy orosz számára (*dlja rosszijanyina*) nem anomália, nem olyasmi, amivel harcolni kell, hanem éppen ellenkezőleg, a forrása, garanciája a rendnek, kezdeményezője és fő mozgatóereje bármiféle változásnak^[29]... A társadalom igényli az állam irányító és szabályozó szerepének olyan fokú helyreállítását, amelyen mértékben az szükséges, a tradíciókból és az ország jelenlegi helyzetéből kiindulva.”^[30]

Az „Erős állam” címet viselő részben pedig Putyin kijelentette, hogy a legnagyobb problémák forrása „az államhatalom és a kormányzati szervek gyengesége”, és rögvest le is vonta a konklúziót: „Oroszország újjászületésének és felemelkedésének kulcsa ma az állami-politikai szférában rejlik. Oroszországnak szüksége van az erős államhatalomra, és kell, hogy rendelkezzen ezzel.”^[31] Végül pedig az alkotmány kapcsán kiemelte, hogy kritikus és megoldandó problémát jelent a különböző szintű, egymásnak ellentmondó törvények és különböző jogszabályok léte, ami az alábbi veszéllyel fenyeget: „Kérdéssé válik az állam alkotmányos biztonsága, maga a föderális Központ cselekvőképessége, és az ország kormányozhatósága, Oroszország egysége (*celosztinoszty Rosszii*).”^[32]

[29] Gorbacsov 1988-as kijelentése ugyanezt fejezte ki, de eltérő alapállásból: „Ki kell törölni az emberek tudatából a »jó cárba« vetett hitet, azt, hogy valaki majd felülről rendet tesz és változást eszközöl.” Idézi: Whittaker, 1992, 77.

[30] Putyin, 1999.

[31] Kiemelés tőlem: S. E.

[32] Putyin, 1999.

Egyet lehet érteni azzal, hogy ebben a programbeszédben Putyin, valamiféle államideológia helyett, az „állam mint ideológia” programját fogalmazta meg.^[33] Egyértelmű az idézetekből, hogy a *celosztnyoszty goszudarsztva* a *goszudarsztvennoszty* (Putyin akkori szóhasználatában még *goszudarsztvennyicsesztyvo*) fogalom szerves részét, annak magját képezi: azaz az állam csakis úgy tudja ellátni történelmi küldetését, ha erős, ami ebben az értelmezésben nyilvánvalóan a központ, az elnöki hatalom erősségét, vagy a gyakorlatban sokkal inkább valós jogi korlátok nélküliségét jelenti, ami egyedüli garancia arra, hogy az állam integritása és működőképessége fennmaradjon.

Ezt a problematikát legjobban Andrei Tsygankov világította meg *The Strong State in Russia: Development and Crisis* (2014) című könyvében, amelynek előszavában leszögezi, hogy az erős állam fogalma az orosz politikai rendszerek (cári/ birodalmi, szovjet, posztszovjet) megértésének paradigmája: ugyanis, ha maguk az oroszok ebben gondolkodnak, akkor féloldalas ezt a kérdést kizárólag a nyugati politikai gondolkodás fogalmaival vizsgálni.^[34] Tsygankov egyértelműen kijelenti: „Központi jelentőségű e könyv számára az erős, erősen centralizált állam fogalma (*szil'noje goszudarsztvo*), amely a cári autokratikus uralomban (*szamogyerazsavije*) gyökerezik... Oroszország erős állama évszázadok alatt jött létre és maradt fenn, és ez önmagában megmutatja történeti vitalitását és valószínűsíthető jövőbeni újjáéledését. Az a tény, hogy Oroszországban az összes eszmeáramlat – a liberálisok, a szocialisták, a konzervatívok és az eurázsianisták – történetileg az erős állam saját verzióját ajánlotta mint megoldást az ország problémáira, tovább erősíti az erős állam jelentőségét. Ebből a perspektívából nézve a tudományos kérdés nem az, hogy Oroszország vajon újraalkotja-e az erős államot, hanem az, hogy milyen jellegű lesz ez az erős állam, és milyen feltételek mellett fog valószínűleg funkcionálni.”^[35]

A *celosztty goszudarsztva*, későbbi, 1917 utáni alakjában, a *celosztnyoszty goszudarsztva*, vagy csak önállóan a *celosztty*, Nagy Pétertől kezdve kapott szerepet az autokráciával összefüggésben, és fő ideológusának, Feofán Prokopovics hatásának köszönhetően tett szert különleges jelentőségre.^[36] A birodalom integritása és az autokrácia ugyanis ettől fogva „egy szimbolikus és fogalmi viszonyt képeztek”, ebben az összefüggésben pedig a *celosztty* „több lett, mint egy jogi terminus: valami önmagában való jót jelentett meg”.^[37]

A 18. század során aztán politikai axióma lett az uralkodók és az autokrácia védelmezői részéről, hogy a korlátlan hatalom az állam egységének és egyben az alattvalók jólétének a záloga, amit két irányból fenyegethetett veszély: az ország feletti hatalom területi megosztása (decentralizálása), vagy az autokratikus hatalom jogi-intézményes korlátozása révén. Mindegyik az állam egysége ellen hat,

[33] Turoma – Mjør, 2020, 4.

[34] Tsygankov, 2014. viii.

[35] Tsygankov, 2014, viii-ix. (Az orosz kifejezések magyar fonetikára átírva.)

[36] Wortman, 2018, 159.

[37] Wortman, 2018, 180.

amit minden áron el kell kerülni. Richard Wortman ezt nevezte el úgy, hogy „az orosz államnarratíva intelem típusa”, és ezt a meggyőződést fejezte ki a karizmatikus *celoszty/celosztnoszty* terminus,^[38] amely narratívát olyan nagy hatású történészek is kifejtették, mint Nyikolaj Karamzin.

Karamzin így fogalmazta ezt meg 1811-ben a Feljegyzések a régi és az új Oroszországról című írásában: „Az autokrácia alapozta meg és támasztotta fel Oroszországot; államrendjének megváltoztatásától elveszett, és el kell vesznie, mivel oly sok és különböző részből áll, melyek mindegyike sajátos polgári előnyökkel bír. A korlátlan egyeduralmon kívül mi tudná ezt a hatalmas testet egységes működésre készíteni?... Az autokrácia, Oroszország Palládiuma, egysége (*celoszty*)^[39] szükséges az ország boldogságához.”^[40]

Wortmannak a cárizmus időszakára vonatkozó megállapítása módosult formában a jelenre is igaz. Eszerint a *celoszty* „kulturális kategória, a monarchia megjelenítésének egy kategóriája, amely időről időre feltűnik a hivatalos kijelentésekben és politikai írásokban. Ebben a használatban nem szükségszerűen tesz szert jogi jelentőségre, hanem inkább egy elemét képezi annak, amit én politikai kultúra alatt értek. Olyan célok kifejezésére szolgál, amelyek lényegiek az abszolút hatalom gyakorlásához és megőrzéséhez, és az uralkodó azon sikereit ünneplik, amelyeket hatalmas kiterjedésű és sokszínű birodalmának kormányzásában ért el. A *celoszty* időről időre való feltűnése és a hivatalos retorikában elfoglalt központi helye jelzi, hogy ez több, mint egyszerűen egy kormányzat szokásos ragaszkodása a területi integritáshoz. Úgy jelenik meg, mint a monarchia alapvető szimbóluma: olyan szimbólumként, amely bizonyos alkalmakkor az államhatalommal kapcsolatos aggályokat, más alkalmakkor pedig éppen győzelmeinek dicsőítését közvetítik, és gyakran pedig a kettő ötvözetét.”^[41] Nem véletlen, hogy a *celosztnoszty goszdarsztva* az Orosz Föderáció 1993-as, azóta többször módosított alkotmányában is kiemelt szerepet kapott, és kezdettől fogva meghatározó a putyini retorikában is.^[42]

2012-től azonban Putyin politikai retorikájában, amint azt több szerző is egyértelműen megszögezi, változás állt be.^[43] Linde szerint az új retorika, amely a „civilizációs fordulat” elnevezést kapta a szakirodalomban, nem tért el lényegesen a manifesztumban kifejtett nézeteitől az állam szerepét illetően, viszont kiegészült egy sajátos orosz civilizációra való hivatkozással.^[44] Továbbra is megmaradt a patriotizmus, az erős állam és annak tradíciója, valamint az állami(as) ság, az „állam egysége” mint hívószó, de Putyin immár „állam-civilizációról” (*go-*

[38] Wortman, 2018, 161.

[39] A fordításban: „sértetlensége”.

[40] Karamzin, 2021, 123., 188.

[41] Wortman, 2018, 179. Kiemelés: S. E.

[42] Erre legrészletesebben lásd: Sashalmi, 2022, 453-464.

[43] Linde, 2016; Blakkisrud, 2022.

[44] Linde, 2016, 22-25.

szudarsztvo-civilizacija) beszélt.^[45] Ebben pedig az „etnikai és kulturális orosz-ság” egyre hangsúlyosabb szerepet kapott.^[46]

A 2012-es év elején a *Nyezaviszimaja gazeta* című lapban megjelent, Oroszország: a nemzetiségi kérdés címet viselő írása volt az első hivatalosnak tekinthető kinyilatkoztatása ennek a koncepciónak/narratívának (amit a Föderális Gyűléshez intézett beszéde követett december 12-én). Az újságban megjelent írás egyik alcíme így hangzik: „Oroszország mint »történeti állam«”. Ebben a részben Putyin leszögezte: „Oroszország nem nemzetállam, de nem is az amerikai olvasztótégely... Oroszország soknemzetiségű államként jött létre^[47] és ilyenként fejlődött évszázadokon keresztül.”^[48] Ennek az államnak pedig állandó jellegzetessége volt szerinte a népek kölcsönös keveredése, illetve a szokások egymástól való átvétele, majd egy idézettel így folytatja: „Az orosz államiságnak^[49] (*russzkoj goszudarsztvennosztyi*) éppen erről a különleges karakteréről írta Ivan Il-jin: »Nem kiirtani, nem alávetni, nem rabosítani az idegen vért, nem megfojtani a másik törzs és a másik szlávság életét, hanem lélegzethez juttatni mindenkit, és mindenki nagyszerű Szülőföldjét tiszteletben tartani, mindenkit megbékíteni, mindenkinek megadni, hogy a maga szokása szerint működjön, dolgozzon és a legjobbakat mindenhonnan bevonni az állami és kulturális építkezésbe.« Ennek az unikális civilizációnak a gerince, összetartó szövete – az orosz nép (*russzskij narod*), az orosz kultúra (*russzkaja kul'tura*).”^[50]

Mindennek logikus következményeként jött aztán az alábbi alcím: „Egységes kulturális kód”.^[51] Ennek pedig már az első mondatában kijelenti Putyin: „Az állami fejlődés orosz tapasztalata unikális. Mi soknemzetiségű állam vagyunk ugyan, de egységes nép (*jegyijnij narod*)^[52]... Az orosz nép (*russzskij narod*) az államalkotó (*goszudarsztvoobrazujuscsim*) – Oroszország létezésének tényéből kifolyólag. Az oroszok (*russzkih*) nagy missziója – egyesíteni, megerősíteni a civilizációt. A nyelvvel, a kultúrával, Fjodor Dosztojevszkij meghatározása szerint, »világtörténelmi elhivatottsággal« összekapcsolni az orosz-örményeket (*russzkih armjan*), az orosz-azerbajdzsánokat (*russzkih azerbejdzsancev*), az orosz-németeket (*russzkih nyemcev*), az orosz-tatárokat (*russzkih tatar*). Összekötni egy olyan típusú állam-civilizációba (*tyip goszudarsztva-civilizacii*), ahol nincsenek »nemzeti kisebbségek«, hanem a »sajátom-idegen« (*szvoj-csuzsoj*) megkülönböztetés elvét a közös kultúra és a közös értékek határozzák meg. Egy ilyen civi-

[45] Linde, 2016, 23.

[46] Blakkisrud, 2022.

[47] Ennek igazolásául az orosz őskronikát hozza fel példaként, ami, persze, teljes mértékben történetlen – ugyanis az ott említett különböző törzsekben a soknemzetiségű állam előképét látja –, viszont jól tükrözi Putyin (és részben az orosz történetírás) múltszemléletét az orosz állam keletkezésével és annak „soknemzetiségű” jellegével kapcsolatban.

[48] Putyin, 2012.

[49] Kiemelés tőlem: S.E. Fontos, hogy nem a oroszországi jelzót használja az államisággal kapcsolatban!

[50] Putyin, 2012.

[51] A felsőoktatásban 2023-ban kötelezően bevezetendő említett tantárgy ennek kialakítását célozza.

[52] Kiemelés tőlem: S.E.

zációnak az orosz kulturális dominancia (*russzkoj kul'turnoj dominanti*) megőrzésén alapszik, melynek hordozói nemcsak az etnikai oroszok (*etnyicsesz-kije russzkije*), hanem mindenki más is, aki ennek az identitásnak a hordozója, a nemzetiségtől függetlenül. Ez az a kulturális kód, amely az utóbbi években komoly megpróbáltatásoknak volt kitéve... ezt kell táplálni, megerősíteni és megőrizni.”^[53]

Végül pedig az egész cikk utolsó előtti mondatai ezek: „Meg fogjuk őrizni »történelmi államunkat«, melyet az elődök hagytak ránk. Az állam-civilizációt, amely képes organikusan megoldani a különböző etnoszok és felekezetek integrációjának feladatát.”^[54] E két kijelentés lakonikusan, mottószerűen foglalja össze az új narratíva lényegét, amelyet Linde így jellemez: „az állam központi jelentősége, mondhatni, beleíródik a civilizációs modellbe, ahol a fő eszme az, hogy az állam képezi a történelmi alapját a szóbanforgó civilizációnak, és amely nélkül az utóbbi elképzelhetetlen, továbbá az állam a kulcseleme annak, hogy ez a civilizáció miként jelenik meg a történelemben. A civilizációt és az államot úgy tekintik, mint amelyek olyannyira szorosan egymásba kapcsolódnak, hogy gyakorlatilag elválaszthatatlanok egymástól. Más szavakkal, az orosz kultúrára úgy tekint, mint amely alapvetően államcentrikus, amikor a legeredetibb és leghitelesebb módon van jelen.”^[55] Mindazonáltal egyetérthetünk Linde-vel abban, hogy ez a „civilizációs fordulatként” elhíresült változás nem változtatta meg a putyini narratíva belső lényegét: „a »civilizációs fordulat«, bár önmagában véve és következményeit tekintve is fontos, ugyanakkor nem hozott magával semmilyen nagy változást azon prioritások és aspirációk tekintetében, amelyek az orosz vezetést irányítják, és amelyek ne lettek volna jelen e feljemenyt megelőzően is. Más szavakkal, a civilizációs fordulatot a tartós preferenciák és a változó stratégiák keretében lehet leírni.”^[56]

Érdekes megnézni ennek a régi-új ideológiának egyik másik jellemző példáját 2013-ból, a Valdaj klub összejövetelén tartott beszédben, már csak azért is, mert itt is egy korábbi orosz gondolkodóra hivatkozik Putyin civilizációs narratívája: „Oroszország, amint azt a filozófus Konsztantyin Leontyev plasztikusan megfogalmazta, mindig úgy fejlődött mint egy »virágzó összetettség«, mint egy állam-civilizáció (*goszudarsztvo-civilizacija*), amit az orosz nép (*russzchim narodom*), az orosz nyelv (*russzchim jazikom*), az orosz kultúra (*russzkoj kul'turoj*), az Orosz ortodox egyház (*Russzkoj pravoszalvnoj cerkov'ju*) forrasztott egybe. Éppen az állam-civilizációs modellből (*iz mogyeli goszudarsztva-civilizacii*) erednek államberendezkedésünk sajátosságai. Az államberendezkedés mindig törekedett arra, hogy rugalmasan vegye figyelembe az egyik vagy másik terület nemzeti, vallási specifikumait, biztosítva a sokszínűséget az egységben.”^[57]

[53] Putyin, 2012.

[54] Putyin, 2012.

[55] Linde, 2016, 23.

[56] Linde, 2016, 25.

[57] Putyin, 2013.

Ez a „civilizációs nacionalizmusként” definiálható felfogás a kulturális különállást, az egyediséget „az orosz *Sonderweget* (speciális utat) legitimálja”.^[58] A Leontyevre történő hivatkozás azért is fontos, mert ő egy olyan eurázsiai eszmét vetített előre, amelynek lényege az volt, hogy Oroszország jövője – szemben azzal, amit könyvének címe (Bizantizmus és a szlávtság, 1875) sugallt – nem a pánszlávizmusban van, hanem abban, hogy Oroszország majd az ázsiai területeivel együtt alkot egy nagy civilizációt. Leontyev az „orosz államiság lényegét” – hogy kellően kiemelje szembehelyezkedését a szlávizmussal – „bizantizmusnak” kereszteli el”.^[59] Azon kijelentése pedig, hogy „a bizantizmus erős államiságúvá kizárólag orosz talajon fejlődhetett”,^[60] az ortodoxia és az államiság szoros kapcsolatát hangsúlyozza. Ami Oroszország államberendezkedését illeti, Leontyev szerint a legjobb, ha a nép nem avatkozik bele az államügyekbe. Leontyev meggyőződése ugyanis az volt, hogy az „orosz bizantizmus” vethet gátat a liberalizmus további oroszországi terjedésének, az „orosz bizantizmus” lényege pedig az, hogy az autokrata cár az ortodoxia jegyében fegyelmező szerepet tölt be: az autokrácia az, amely biztosítja az „»előrehaladást a történelem bizonyos pontjain, de csakis az erős hatalom eszközével: ha szükséges, a kényszerítésre is készen állva«.”^[61]

2012-től tehát a putyini narratívában az a tendencia és cél érvényesül, hogy elmossa a határvonalakat a *rosszijanyin* és a *russzkij*, az állampolgári és az etnikai-kulturális identitás elemei közt: a *russzkij* az első két elnöki ciklushoz képest egyértelműen előtérbe került, és sokkal fontosabbá vált mint a *rosszijanyin*.^[62] Világosan mutatja ezt a *Nyezaviszimaja gazetában* közölt cikkben a *Russzkaja goszudarsztvennoszty* szöösszetétel! Blakkisrud úgy fogalmaz, hogy az új érában (2012 után) „a *russzkij* lett az új *rossziszskij*”.^[63] A *rosszijanyin* szinte eltűnt, de megmaradt a tartalom: ha a retorika kerülni igyekszik az etnikai identitásra való utalást, akkor az „Oroszország állampolgárai” (*grazsdanye Rosszii*) kifejezést használja, amelybe mind a *rosszijanyint* mind a *russzkijt* bel lehet érteni!^[64]

Az a vizsgálat tehát, amely „az orosz állam életrajzát” kívánja bemutatni, nem lehet teljes, ha csakis a hatalombirtokos(ok) lényegi, meghatározó döntéseire koncentrál: nevezetesen azokra a fordulópontokra, amelyek a nagyhatalmiságot (az állam területi terjeszkedését, más szóhasználatban „a civilizációs tér” kiforrását), továbbá az államberendezkedés tényleges változásait, így a hatalom alkotmányos korlátozásának kérdéseit helyezi a középpontba. Teret kell adni a történetfilozófiai eszmefuttatásokat tartalmazó azon 19-21. századi munkák-

[58] Linde, 2016, 27.

[59] Gecse, 1992.

[60] Gecse, 1992.

[61] Idézi: Filippov, 2010, 80. Filippov Szergej jelzi, hogy a kiemelések az idézetben magától a szerzőtől valók.

[62] Blakkisrud, 2022.

[63] Blakkisrud, 2022.

[64] Blakkisrud, 2022.

nak, amelyek az állam szerepéről értekeznek: azaz be kell mutatni olyan szerzők nézeteit, mint Ivan Iljin vagy Konsztantyin Leontyev, akik manapság Putyin retorikájában kiemelt szerepet kapnak, vagy éppen Alekszandr Dugin elképzeléseit.

IRODALOM

- Karamzin, Nyikolaj Mihajlovics (2021): A régi és az új Oroszországról, politikai és polgári vonatkozásban. In: Krausz Tamás – Szvák Gyula (szerk.) (2015): *Nyikolaj Karamzin. A régi és az új Oroszországról*. Budapest, Russica Pannonicana.
- *Konsztyitucija Rosszjiszkaj Fegyvercii, 1993* (1993). (Elérhető: (<http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201408010002>). Letöltés ideje: 2022.11.03.).
- Putyin, Vlagyimir Vlagyimirovics (1999): *Rosszija na rubezse tiszcacsiletij*. (Elérhető: https://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millenium.html). Letöltés ideje: 2022.11.03.).
- Putyin, Vlagyimir Vlagyimirovics (2012): *Rosszija: nacional'nij voprosz*. (Elérhető: https://www.ng.ru/politics/2012-01-23/1_national.html). Letöltés ideje: 2022.11.03.).
- Putyin, Vlagyimir Vlagyimirovics (2013): *Zasedanyije mezsduarodnogo gyiszkszsi-onnogo kluba „Valdaj”* (2013. szeptember 19.). (Elérhető: <http://kremlin.ru/events/president/news/19243>). Letöltés ideje: 2022.11.03.).

EGYÉB FORRÁSOK

- Bacon, Edwin (2015): Perspectives for Russia's Future: The Case for Narrative Analysis. In: Pikulicka-Wilczewska, Agnieszka – Sakwa, Richard (eds.) (2015): *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives*. E-International Relations Publishing, Bristol.
- Blakkisrud, Helge (2022): Russkii as the New Rossiiskii? Nation-Building in Russia After 1991. In: *Nationalities Papers*. (Elérhető: <https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/russkii-as-the-new-rossiiskii-nationbuilding-in-russia-after-1991/33A1E6DF27037B6B8A2FEFA8CEAEC2F4>). Letöltés ideje: 2022. 11. 03.). DOI: <https://doi.org/10.1017/nps.2022.11>.
- Cs. Kiss Lajos (2017): Államelméleti helyzetkép. In: *Pro Bono Publico - Magyar Közigazgatás*. 2017/2. sz.
- Filippov, Szergej (2010): *Az „orosz eszme” alakváltozásai. Az orosz konzervativizmus, liberalizmus és radikalizmus*. ELTE Ruszisztikai Központ, Budapest.
- Font Márta (2015): A Poveszty vremennih let mint történeti forrás. In: Balogh László – Kovács Livia (szerk.) (2015): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Gecse Géza (1992): Pánszláv doktrínák Oroszországban. In: *Társadalmi Szemle*. 1992/3. sz. (Elérhető: <http://www.gecse.eu/TSzle92.htm>). Letöltés ideje: 2022.11. 03.).
- Hosking, Geoffrey (1998): *Russia: People and Empire, 1552–1917*. Fontana Press, London. DOI: <https://doi.org/10.2307/20048324>.
- Kiss Lajos András (2018): Az erkölcs, a jog és az állam kapcsolata Vlagyimir Szolovjov filozófiájában (I). In: *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*. 2018/2.

- Linde, Fabian (2016): State Civilisation: The Statist Core of Vladimir Putin's Civilisational Discourse and its Implication for Russian Foreign Policy. In: *Politics in Central Europe*. Vol. 2016/1. (Elérhető: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:942560/FULL-TEXT01.pdf>. Letöltés ideje: 2022. 11. 03.). DOI: Rosszijszkaja goszdarsztvennoszty i polityicseszkiy mentalityet.
- Lubszkij, Roman A. (2013): *Rosszijszkaja goszdarsztvennoszty i polityicseszkiy mentalityet*. (Elérhető: <https://www.sworld.com.ua/konfer31/882.pdf>. Letöltés ideje: 2022.11. 03.).
- Pomeranz, William E. (2018): *Law and the Russian State: Russia's Legal Evolution from Peter the Great to Vladimir Putin*. Bloomsbury Academic Press, London–New York.
- Puleri, Marco (2020): In Search of “New Roots”: Towards a Situational Ideology in Putin's Russia. In: Bianchini, Stefano – Fiori, Antonio (eds) (2020): *Rekindling the Strong State in Russia and China*. Brill, Leiden–Boston. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004428898_003.
- Reznick, Samuel (1927): The Political and Social Theory of Michael Bakunin. In: *The American Political Science Review*. Vol. 1927/2. DOI: <https://doi.org/10.2307/1945179>.
- Sakwa, Richard (2021): *Russian Politics and Society*. 5. kiadás. Routledge, New York.
- Sashalmi Endre (2018): Az állam egysége (celoszty goszdarsztva) és az autokrácia: Feofán Prokopovics mint az orosz államnarratíva” atyja. In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (szerk.) (2018): *A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves*. PTE BTK TTI Moszt Kutatócsoport, Pécs.
- Sashalmi Endre (2020): *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Sashalmi, Endre (2022): *Russian Notions of Power and State in a European Perspective, 1462-1725. Assessing the Significance of Peter's Reign*. Academic Studies Press, Boston.
- Schierle, Ingrid (2012): Ponyjatyije «Rosszija» v polityicseszkiy lityerature XVIII veka. In: Zsivov, Viktor M.– Kagarlickij, Jurij V. (eds) (2012): *Evoljucija ponyjatyij v szvetye isztorii ruszskoj kul'turi*. Moszkva.
- Shatz, Marshall S. (1990): Note on the Translation. In: Shatz, Marshall S. (transl.) (1990): *Michael Bakunin: Statehood and Anarchy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tsygankov, Andrei (2014): *The Strong State in Russia: Development and Crisis*. Oxford University Press, Oxford.
- Turoma, Sanna – Mjør, Kåre Johan (2020): Introduction. Russian Civilization in Global Perspective. In: Turoma, Sanna – Mjør, Kåre Johan (eds.) (2020): *Russia as Civilization. Ideological Discourses in Politics, Media, and Academia*. Routledge, Abingdon–New York.
- Wirtschafter, Elise Kimerling (2007): A State in Search of a People: The Problem of Civil Society in Imperial Russia. In: Bartlett, Roger – Lehmann-Carli, Gabriela (eds) (2007): *Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy*. Lit Verlag, Berlin.
- Wortman, Richard S. (2018): *The Power of Language and Rhetoric in Russian Political History: Charismatic Words from the 18th to the 21st Centuries*. Bloomsbury Academic, London–New York.

Szerényi Gábor grafikája